

Utilizing the Concept of the Social Imagination to Analyze the Interactions between the State and Civil Society in Iran (1941–1979)

Zeinab Mahdavifar

PhD student, Department of Political
Science, Mashhad Branch, Islamic
Azad University, Mashhad, Iran

Ali Asghar Davoudi

Associate Professor, Department of
Political Science, Mashhad Branch,
Islamic Azad University, Mashhad,
Iran

Extended Abstract

Introduction

Understanding the state as the primary actor in the political arena holds significant importance from a political sociology perspective. A precise comprehension of the structure, characteristics, and functions of the state is essential for an accurate analysis of its interactions with society. Over time,

* Corresponding Author: Ali.Davoodi@iau.ac.ir

How to Cite: Mahdavifar, Z. and Davoudi, A. A. (2026). Utilizing the Concept of the Social Imagination to Analyze the Interactions between the State and Civil Society in Iran (1941–1979). *State Studies*, 12(45), 357 - 406. doi: [10.22054/tssq.2026.76973.1473](https://doi.org/10.22054/tssq.2026.76973.1473)

numerous scholars across political philosophy and sociology have theorized about the state.

In Iran, the transition from traditional authoritarian models to a semi-modern state following the Constitutional Revolution prompted intellectuals to propose new paradigms of political authority. Scholars have examined the nature, origins, and functions of the state during the Pahlavi era, presenting concepts such as the “Dependent State,” “Authoritarian Modernizing State,” “Educated State,” “Neo-patrimonial Model,” “Absolute State,” and “Theocratic State”. Previous analyses of the Iranian state have largely emphasized structuralist perspectives, focusing on tangible factors such as social class, military capacity, geopolitical positioning, economic conditions, and cultural influences. Consequently, studies on state-society relations have predominantly adopted this objective lens.

However, a critical dimension has often been overlooked: the role of cognitive or constructed factors, specifically, collective mentalities and social representations. Investigating these subjective constructs alongside objective factors may yield a more comprehensive understanding of the state as a powerful social actor. This study aims to explore the role of social representations in shaping state-civil society relations during the second Pahlavi era. This period is particularly significant for several reasons. First, it followed Reza Shah’s abdication in 1941, a moment that introduced a pluralistic political environment after decades of authoritarianism.

This period, culminating in the 1953 coup, saw unprecedented growth in political parties, social movements, and public

participation, fostering a collective mindset receptive to diverse intellectual, political, and social currents. Second, the nationalization of the oil industry bolstered public and elite confidence, reinforcing nationalistic sentiments and anti-colonial attitudes, while simultaneously promoting the idea that strengthening a national state was essential for overcoming domestic authoritarianism.

Third, the post-coup period, including the Consortium Agreement and rising oil revenues, allowed the state to pursue social and economic reforms, such as land redistribution, women's suffrage, worker participation in industrial shares, and educational initiatives under the White Revolution, which transformed both material and mental structures within Iranian society. Fourth, the expansion of education and communication intensified the gap between traditional and modern perceptions of the state.

Whereas under Reza Shah the public primarily expected order and security, the second Pahlavi period raised expectations regarding welfare, employment, and economic management, thereby reshaping collective perceptions of the state. Overall, these events induced profound transformations in both the objective and cognitive structures of society, facilitating the transition from traditional to modern social forms. While prior studies of the second Pahlavi state have focused predominantly on objective factors, this article emphasizes the cognitive, subjective dimensions that collectively shaped the social representations of the state.

Specifically, it examines how collective mentalities acted as active agents in social transformations, influencing

revolutionary developments that culminated in the Islamic Revolution of 1979. The central research question is: To what extent can the conceptual framework of social representations or collective mentalities illuminate state-society relations during the second Pahlavi era?

Methodology

This study adopts a qualitative research design, recognizing that social representations are not tangible phenomena measurable through conventional sampling or material metrics. Rather, they are intersubjective constructs derived from discourse and textual analysis. To investigate these representations, primary sources such as memoirs, speeches, and other firsthand accounts were examined, complemented by secondary sources including newspapers, novels, and social narratives. Historical context was necessarily considered, but the study's purpose was not to recount events, battles, or biographical details of rulers.

Instead, history was analyzed from a sociological perspective to understand how collective mentalities evolved.

The data were analyzed using thematic analysis in six steps. First, extensive reading of sources was conducted to become familiar with the data and extract meaning.

Second, key expressions related to the state and social representations were highlighted and coded.

Third, related codes were categorized into basic, main, and organizing themes.

Fourth, networks of themes such as freedom-seeking, anti-

authoritarianism, anti-colonialism, justice-orientation, opposition to superficial modernization, enforcement of Islamic law, and revival of Aryan civilization were mapped and reviewed for validity.

Fifth, the nature of each theme was defined based on the discussions within the data, considering the extent of influence. Finally, once a reliable set of themes was established, data analysis and report preparation were completed.

Results and Discussion

The Constitutional Revolution marked a significant rupture in traditional perceptions of the state in Iran. This shift can be observed in Muzaffar al-Din Shah's inaugural speech at the first parliamentary session, emphasizing the union of state and society. In the post-constitutional period, formal and informal associations, social gatherings, and publications rapidly expanded, fostering a new social representation of the state that valued modernization, national integrity, and engagement with Western ideas. This period gradually institutionalized a collective representation of a capable, developmental, and modern state, embodied by the first Pahlavi era.

However, the authoritarian nature of Reza Shah's modernization alienated segments of society and early supporters, despite the perception of efficiency in certain quarters. Following Reza Shah's fall, the political environment encouraged the growth of civil associations and political parties, revitalizing demands for democracy, especially among urban populations, the middle class, and educated groups.

This period witnessed the emergence of a collective social representation advocating a national state capable of defending national interests, ensuring civil liberties, and pursuing independence from foreign powers. Unlike previous eras, this representation emerged from dynamic social movements rather than intellectual salons or media alone. The post-1953 coup era introduced a period of disillusionment and trauma, producing societal disengagement and elite alienation due to the failure of the nationalist government.

Concurrently, the dramatic increase in oil revenues during the 1960s facilitated a novel representation of the state as wealthy, capable of rapid socio-economic transformation without relying on taxation or direct public contribution. This “oil-based” state imagery promised modernization, equitable development, and welfare distribution. However, the state’s inability to meet rising public expectations, particularly among lower-income groups and the burgeoning middle class, led to widespread frustration. Intellectuals, writers, and religious leaders developed alternative representations of the state, emphasizing justice, local cultural values, anti-imperialism, freedom, and resistance to superficial modernization.

These representations became catalysts for collective mobilization against state inadequacies. Nationalist intellectuals emphasized positive nationalism, leftist thinkers focused on anti-colonial struggles, and Islamic scholars promoted governance rooted in constitutional Islam. The intersection of these perspectives laid the foundation for the emergence of Mohammad Mosaddegh’s nationalistic government. In the post-coup Pahlavi period, Shah-led

modernization, informed by neo-Aryan revivalism and oil wealth, clashed with social representations of governance emphasizing participation, justice, and cultural authenticity, ultimately contributing to societal unrest and revolutionary momentum.

Conclusion

This study demonstrates that social representations played a crucial role in shaping the cognitive dimension of social reality during the second Pahlavi era, functioning not only to interpret reality but also as active agents in societal change. Social groups such as intellectuals, writers, religious scholars, and political elites influenced collective imagination and societal action, particularly through movements like the nationalization of the oil industry.

Collective representations evolved in response to historical events, reflecting aspirations for nationalism, independence, anti-colonialism, justice, and Islamic governance. The research highlights that the second Pahlavi state's failure to reconcile modernization, economic development, and public participation with societal expectations intensified public discontent, facilitating the rise of revolutionary social representations.

These evolving representations ultimately converged in the collective imagination, providing ideological and motivational frameworks for mass mobilization and the eventual collapse of the Pahlavi regime. The study underscores the importance of integrating cognitive, constructed factors into analyses of state-

society relations, illustrating how mentalities and social representations actively shape political and social outcomes.

Keywords: Social imaginary, Civil society, Intellectuals, Clerics, State, The fantasy of Shah.

کاربست مفهومی انگاره اجتماعی در تحلیل مناسبات دولت و جامعه مدنی در دوره پهلوی دوم

دانشجوی دکتری علوم سیاسی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران

زینب مهدوی فر

دانشیار علوم سیاسی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران

علی اصغر داودی *

چکیده

تحولات سیاسی و اجتماعی دوره پهلوی دوم نظیر اشغال ایران توسط متفقین، ملی شدن صنعت نفت، کودتای ۲۸ مرداد و برنامه‌های نوسازی اقتصادی و اجتماعی شاه، شرایط نوینی در حیات ذهنی جامعه ایران ایجاد کرد. بازیگران اجتماعی همچون روشنفکران، نویسندگان و روحانیون در کنار نخبگان سیاسی، هر یک انگاره جدیدی از دولت، مبتنی بر ارزش‌ها، آرمان‌ها و انتظارات خود مطرح ساختند. با توجه به اینکه نظریات پیشین، تحلیل ساخت و کارکرد دولت را بر اساس نقش عوامل عینی مورد توجه قرار داده و عوامل ذهنی را مغفول گذارده‌اند، هدف مقاله حاضر این است که به بررسی نقش انگاره یا تخیل اجتماعی در تحلیل دولت در این مقطع زمانی بپردازد تا مشخص شود چگونه ذهنیت جمعی در تحلیل مناسبات دولت و جامعه می‌تواند کارساز افتد. از این رو، پرسش اصلی این است که تا چه حد می‌توان از چارچوب مفهومی انگاره اجتماعی یا ذهنیت جمعی در تحلیل مناسبات دولت و جامعه مدنی در دوره پهلوی دوم بهره گرفت؟ بررسی پیشینه موضوع نشان می‌دهد که اندک نویسندگانی از این زاویه و به نقش انگاره اجتماعی در تحلیل دولت و جامعه مدنی پرداخته‌اند. در این مقاله با به کارگیری روش تحلیل مضمون کیفی، کتب، مقالات، مصاحبه‌ها و سخنرانی نویسندگان از نحله‌های فکری متفاوت و نیز نخبگان سیاسی، مورد کاوش و تحلیل قرار گرفته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که آرمان‌ها، ایده‌ها و اتوپیهایی که روشنفکران با تمرکز بر انگاره‌هایی نظیر آزادی‌خواهی، استبداد ستیزی، استعمارزدایی، عدالت‌خواهی و ضد نوسازی مطرح کردند، با انگاره‌ای که روحانیون از دولت مبنی بر اجرای قوانین اسلامی داشتند، پیوند خورد و با فائزیت شاه از دولت مبنی بر احیای تمدن آریایی، در تقابل قرار گرفت و زمینه قیام گسترده مردمی و در نهایت فروپاشی دولت پهلوی را رقم زد.

واژگان کلیدی: انگاره اجتماعی، جامعه مدنی، روشنفکران، روحانیون، ساخت دولت، فائزیت شاه

مقدمه

فهم و درک دولت به‌عنوان مهم‌ترین بازیگر عرصه سیاست، به لحاظ جامعه‌شناسی سیاسی از اهمیت زیادی برخوردار است. بدون فهم دقیق ساختار، ویژگی‌ها و کارکرد دولت، تحلیل درستی از مناسبات آن با جامعه ممکن نخواهد بود. نظریه‌پردازی‌های متعددی درباره دولت توسط اندیشمندان نحله‌های مختلف در گستره فلسفه سیاسی و جامعه‌شناسی سیاسی صورت گرفته است. در ایران نیز با گسست از الگوهای اقتدار سنتی و ظهور دولت شبه مدرن بعد از مشروطیت، متفکرانی سعی در معرفی الگوهای نوین اقتدار سیاسی داشته و تاکنون دیدگاه‌هایی درباره ماهیت، علل پیدایی و کارکرد دولت در عصر پهلوی داشته‌اند. از جمله این دیدگاه‌ها می‌توان به نظریه «دولت وابسته»، «دولت اقتدارگرای نوساز»، «دولت تحصیل‌دار»، «الگوی نئوپاتریمونیا»، «دولت مطلقه» و «دولت تئوکراتیک» اشاره کرد.

آنچه به طور کلی در بررسی‌هایی صورت گرفته در خصوص دولت در ایران مشاهده می‌شود، غلبه نگاه ساختارگرایانه و تحلیل آن بر اساس عوامل عینی همچون طبقه و یا توان استفاده از قدرت سخت‌افزاری مانند ژئوپلیتیک، نیروی نظامی، عوامل اقتصادی و فرهنگی است. تحلیل مناسبات دولت با جامعه نیز به طور غالب، از همین زاویه صورت گرفته است. آنچه در این بررسی‌ها مغفول مانده، توجه به نقش عوامل «ذهنی-برساختی»^۱ است؛ به نظر می‌رسد بررسی اینکه در کنار عوامل عینی، برساخت‌های ذهنی چه نقشی در پیدایش و کارکرد دولت در عصر معاصر داشته است، می‌تواند شناخت موسع‌تری از این بازیگر قدرتمند به دست دهد.

هدف این مقاله بررسی نقش بر ساخت‌های ذهنی در تحلیل مناسبات دولت و جامعه مدنی در دوره پهلوی دوم است. این بررسی به جهاتی چند حائز اهمیت است؛ نخست اینکه آغاز این دوره هم‌زمان با کناره‌گیری رضاشاه از قدرت بود. ایرانیان که سال‌ها در استبداد و اختناق زیسته بودند، بعد از شهریور ۱۳۲۰ فضای متکثری را پیش‌روی خود می‌دیدند که در آن فرصت ظهور و گسترش جریان‌های فکری و سیاسی متعدد فراهم شده بود. این مقطع زمانی تا کودتای مرداد ۱۳۳۲، از نظر رشد و گسترش احزاب، گروه‌ها و نیروهای اجتماعی و فضای باز سیاسی، دوره‌ای استثنایی در تاریخ معاصر ایران است. در این دوره، ذهنیت جمعی ایرانیان در جهت پذیرش تکثر نحله‌های مختلف فکری، سیاسی و اجتماعی سوق پیدا کرد.

دوم؛ در این دوره رویداد مهم ملی شدن صنعت نفت تحقق یافت، رویدادی که سبب ایجاد اعتماد به نفس در مردم و نخبگان سیاسی شد. به لحاظ تاریخی، ایرانی‌ها همواره حس تنفیری از استعمار در حافظه جمعی خود انباشته بودند و پیروزی در این جنبش، نوعی انتقام‌گیری از استعمار تلقی می‌شد. در عین حال، ملی شدن صنعت نفت در ذهنیت جمعی مردم این اندیشه را پدید آورد که برای غلبه بر استبداد، باید به تقویت دولت ملی همت گمارد. به همین جهت، دغدغه ملی‌گرایی و غرب‌ستیزی رواج بیشتری یافت. رویه دیگر این مسئله آن بود که با وقوع کودتای ۲۸ مرداد، آرمان ملی‌گرایی به نوعی شکست روحی و روانی برای ایرانیان بدل شد.

سوم؛ انعقاد قرارداد کنسرسیوم و افزایش درآمدهای نفتی دولت در سال‌های پس از کودتا، این امکان را برای حکومت به وجود آورد تا با اصلاحات اجتماعی و اقتصادی، اعتبار از دست رفته خود در همراهی با دول استعمارگر را بازسازی

کند. این اصلاحات که تحت عنوان «انقلاب سفید» به اجرا درآمد و شامل اصلاحات ارضی، اعطای حق رأی به زنان، سهم کردن کارگران در سهام کارخانه‌ها، ایجاد سپاه دانش و بهداشت می‌شد، در عبور ایران از جامعه سنتی به مدرن و تغییر بُعد ذهنی جامعه نقش مهمی ایفا کرد.

چهارم؛ در این دوره توسعه ارتباطات و آموزش باعث تحول در ذهنیت جمعی ایرانیان نسبت به دولت شد و تشدید شکاف میان نگاه سنتی و مدرن به دولت را باعث شد. گرچه مدرنیزاسیون دوره پهلوی اول سرآغاز چنین شکافی بود، اما در آن زمان هنوز در ذهنیت ایرانیان نسبت به دولت تغییری بنیادین ایجاد نشده و حداکثر انتظار آن‌ها از دولت، ایجاد نظم و امنیت بود. این در حالی است که اصلاحات اجتماعی-اقتصادی و فراگیر شدن آموزش و ارتباطات در دوره پهلوی دوم، انتظارات مردم از دولت را دچار تحول کرد. اگر تا دیروز مردم صرفاً تأمین امنیت را مهم‌ترین وظیفه دولت می‌دانستند، اکنون ایجاد رفاه و آسایش، ایجاد اشتغال، کنترل تورم و... نیز بر لیست انتظارات آن‌ها افزوده شد و بدین ترتیب، نگرشی تازه درباره دولت در ذهنیت جمعی ایرانیان شکل گرفت.

در مجموع، رویدادهای فوق اسباب تحول در ساختار عینی و ذهنی جامعه شد و زمینه گسست از جامعه سنتی را فراهم ساخت. مطالعات انجام‌شده درباره ساخت دولت پهلوی دوم عمدتاً بر عوامل عینی تأکید داشته‌اند، در حالی که مقاله حاضر در نظر دارد به عوامل ذهنی تأثیرگذار بپردازد. هدف این است تا توضیح داده شود چگونه ذهنیت جمعی که از آن به عنوان «انگاره اجتماعی»^۱ یاد می‌شود، می‌تواند خود به عنوان یک کارگزار در تحولات اجتماعی نقش داشته باشد. از

1. Social imaginary

لازم به ذکر است که برخی این اصطلاح را به «تخیل اجتماعی» ترجمه کرده‌اند، با توجه به آشفتگی مفهومی واژه «تخیل» در زبان فارسی، نویسندگان ترجیح می‌دهند از واژه «انگاره» استفاده کنند.

آنجا که ذهنیت جمعی یا انگاره اجتماعی مردم نسبت به دولت در دوران پهلوی دوم در شکل‌گیری تحولات انقلابی سال ۱۳۵۷ تأثیرگذار بود، مطالعاتی از این دست می‌تواند ما را در شناخت آنچه در انقلاب اسلامی و پس از آن به وقوع پیوست، یاری کند. از این رو، پرسش اصلی مقاله حاضر این است که تا چه حد می‌توان از چارچوب مفهومی انگاره اجتماعی یا ذهنیت جمعی در تحلیل مناسبات دولت و جامعه مدنی در دوره پهلوی دوم استفاده کرد؟

پیشینه پژوهش

آن‌گونه که در فوق آمد، بسیاری از پژوهشگران در حوزه‌های مختلف علوم انسانی، مسئله ساخت دولت در ایران را از زوایای متفاوت به بررسی گرفته‌اند. نتیجه این بررسی‌ها نگارش منابع متعدد و طرح نظریات گوناگون بوده است. هر یک از نویسندگان، بر شاخص‌های خاصی در تحلیل ساخت و ماهیت دولت در ایران تأکید داشته‌اند. از جمله این شاخص‌ها می‌توان به عوامل جغرافیایی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی اشاره کرد. بر مبنای چنین عوامل و شاخص‌هایی، نحوه شکل‌گیری، بسط و سازوکار دولت در ایران تعیین شده است. مهم‌ترین نظریه‌های ارائه‌شده در این خصوص در جدول شماره (۱) آمده است.

آن‌گونه که در جدول (۱) دیده می‌شود، پژوهش‌های انجام شده با محور قرار دادن شاخص‌های عینی، به تحلیل ساخت دولت در ایران پرداخته‌اند. آنچه از نگاه این پژوهشگران دور مانده، توجه به ذهنیت جمعی به عنوان عنصر مهم و تأثیرگذار در پیدایش دولت مدرن در ایران است. وجه نوآورانه مقاله حاضر این است که قصد دارد آنچه تا به حال مورد غفلت دیگر اندیشمندان بوده است، یعنی ذهنیت جمعی یا «انگاره اجتماعی» در تحلیل ساخت و کارکرد دولت، و نیز مناسبات آن با جامعه را به بررسی بگیرد.

جدول ۱: نظریه‌های دولت در ایران

نظریه	نویسنده	عنوان	مدعای نظریه
استبداد شرقی	کاتوزیان (۱۳۷۴)	اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت	عوامل اقلیمی و ژئوپلیتیک در شکل‌گیری استبداد ایرانی نقش داشته‌اند
	آبراهامیان (۱۳۷۷)	تا پایان سلطه پهلوی ایران بین دو انقلاب	
	خنجی (۱۳۷۵)	ارزش نظریه وجه تولید آسیایی	
دولت وابسته	کدی (۱۳۶۹)	ریشه‌های انقلاب ایران	ساختار سیاسی ایران تحت تأثیر نظام بین‌الملل و عوامل بیرونی بوده است
	اشرف (۱۳۴۷)	نظام فئودالی یا نظم آسیایی	
	گازیورسکی (۱۳۷۱)	سیاست خارجی آمریکا و شاه: بنیان دولت دست‌نشانده در ایران	
	رواسانی (۱۳۶۷)	دولت و حکومت در ایران	
دولت تحصیل‌دار	مهدوی (۱۹۷۰)	مسائل توسعه اقتصادی دولت رانتیر	دولت به مدد درآمدهای حاصل از فروش نفت بر فراز طبقات اجتماعی قرار گرفته است
پاتریمونیالیسم	شهابی و لینز (۱۳۸۰)	نظام‌های سلطانی	سنت‌های متصلب و موروثی در شکل‌گیری دولت مؤثر بوده است
دولت مطلقه	بشیریه (۱۳۸۰)	موانع توسعه سیاسی در ایران	دولت از طریق بسط نهادهای بوروکراسی و دیوانسالاری، تمرکز بر قدرت و ارتش مدرن روابط خود با جامعه را تنظیم می‌کند
	ازغندی (۱۳۸۴)	درآمدی بر جامعه‌شناسی سیاسی ایران	
	میراحمدی و جباری نصیر (۱۳۸۹)	الگوی نظری دولت مطلقه و پیدایی دولت مطلقه شبه مدرن در ایران	

نظریه	نویسنده	عنوان	مدعای نظریه
دولت تئوکراتیک	الگار (۱۳۶۹)	دین و دولت در ایران	دین به عنوان یک نهاد در ساخت و پرداخت دولت نقش ایفا می کند
دولت درون جامعه	سمیعی اصفهانی	دولت محدود؛ بازخوانی سیاست «سلطه و تغییر» در دوره پهلوی دوم بر پایه نظریه جول میگدال (۱۴۰۱) جامعه قدرتمند-دولت ضعیف تبیین جامعه‌شناختی مناسبات دولت-جامعه عصر قاجار (۱۳۸۷)	دولت و جامعه در ایران رابطه بازتابی دارند و دولت در هر شکل آن اعم از استبدادی، اقتدارگرا و... تا حدودی زیادی از پویش‌های اجتماعی تأثیر پذیرفته است

روش پژوهش

مقاله حاضر، پژوهشی از نوع کیفی است. انگاره اجتماعی امری عینی و تجربی نیست که با نمونه مشخص و مفاهیم کاملاً ملموس بتوان آن را مورد ارزیابی قرار داد، بلکه امری بینادهنی است که از دلِ کلام و متون استخراج می‌شود. از این رو، تلاش شده در وهله نخست منابع دست اولی چون خاطرات، سخنرانی‌های افراد اثرگذار و... و در مرحله بعد، منابع دست دوم چون مطبوعات، کتاب‌های داستانی، رمان‌های اجتماعی و... گردآوری و مورد بررسی قرار گیرد. در عین حال، ما ناگزیر از کاوش تاریخی مقطع زمانی مورد نظر هستیم، ولی هدف از رجوع به تاریخ، بیان جزئیات رویدادها، جنگ‌ها و شرح حال حاکمان و سیاستمداران نیست، بلکه در نظر داریم تاریخ را از ابعاد جامعه‌شناختی واکاوی

کنیم. برای تحلیل داده‌ها از روش «تحلیل مضمون ۱» استفاده شده است. در به کارگیری این روش، در گام نخست جهت‌آشنایی با داده‌ها و معانی متون، به مطالعه گسترده منابع مورد نظر پرداخته شد. در گام دوم به علامت‌گذاری عبارات مهم و حاوی ارزش مرتبط با دولت و نیز انگاره اجتماعی پرداخته و به هر یک از آن‌ها کُدی منتسب گردید. در گام سوم کُدهای مرتبط به هم دسته‌بندی و به مضامین پایه، اصلی و سازمان دهنده ارجاع داده شد. در گام چهارم شبکه‌ای از مضامین مانند آزادی‌خواهی، استبداد ستیزی، استعمارزدایی، عدالت‌خواهی و ضدیت با نوسازی، اجرای قوانین اسلامی و احیای تمدن‌آرایی، ترسیم و از حیث اعتبار مورد بازبینی قرار گرفت. در گام پنجم ماهیت هر مضمون بر اساس آن چیزی که در مورد آن بحث می‌کند، تعیین و مشخص شد که هر مضمون فراگیر از کدام جنبه از داده‌ها و به چه میزان تأثیر پذیرفته است. در گام آخر و پس از آنکه اطمینان حاصل شد که مجموعه‌ای از مضامین قابل اعتماد در اختیار است، اقدام به تحلیل داده‌ها و تهیه گزارش نهایی پرداخته شد.

چارچوب نظری

از آنجا که مهم‌ترین سازه مفهومی به کار رفته در این مقاله «انگاره اجتماعی» است، در این بخش از مقاله در تدارک چارچوبی نظری، به بررسی مفهومی این سازه کلیدی می‌پردازیم. هر جامعه‌ای تلاش دارد به چند پرسش اساسی پاسخ دهد: ما به عنوان یک جمع کیستیم؟ ما برای هم چه هستیم؟ ما در کجا هستیم؟ ما چه می‌خواهیم؟ چه آرزویی داریم؟ چه چیزی کم داریم؟ جامعه باید «هویت» خود، طرز گفتار خود، جهان، روابطش با جهان و اشیایی که در آن وجود دارد، خواسته‌ها و امیالش را تعریف کند. بدون «پاسخ» به این «پرسش‌ها»، بدون این

«تعریف‌ها»، هیچ دنیای انسانی، هیچ جامعه‌ای، هیچ فرهنگی نمی‌تواند وجود داشته باشد (Castoriadis, 1998: 146). پاسخ به این سؤال‌ها نیازمند درک عمیق روابط اجتماعی است که صرفاً در عینیات اجتماعی تجلی ندارد، بلکه در لایه‌های ذهنیت جمعی ریشه دوانده است. این ذهنیت جمعی دربرگیرنده ساحت‌های مختلفی است که شامل فانتزی اجتماعی، ناخودآگاه جمعی، حافظه جمعی، تخیل و انگاره اجتماعی می‌شود و شناخت آن‌ها مستلزم تعیین چهارچوب مفهومی مشخص است.

موضوع فانتزی اجتماعی و ناخودآگاه جمعی در آثار افرادی نظیر ادموند هوسرل^۱ و ژاک لاکان^۲ آمده است. هوسرل بحث «فانتزی» را به عنوان ساحتی از شناخت مطرح می‌کند. وی معتقد است در فانتزی، وقتی چیزی به عنوان یک تصویر یا به عنوان نماینده چیز دیگری عمل می‌کند، به عنوان خودش ظاهر نمی‌شود، بلکه شیء فقط در حال بازنمایی است. به این ترتیب، هوسرل تلاش می‌کند تا فانتزی را به عنوان نوعی آگاهی تصویری تفسیر کند (Kortooms, 11, 2002). لاکان معتقد است با پدیدار شدن نمادها، همه چیز از جمله ناخودآگاه و سوژکتیویته بشری، مطابق با آن‌ها و قوانین امر نمادین تنظیم و ساخته می‌شوند. ناخودآگاه فرایندی از دلالت است که فراسوی تسلط ماست و این امیال ناخودآگاه در بستر فانتزی متجلی می‌شود (هومر، ۱۳۸۸: ۱۱۹-۶۷). فانتزی در مفهوم پردازی لاکانی واقعیت، اهمیتی اساسی دارد. اگر واقعیتی که در قالب نمادین ساخته می‌شود، تنها به صورت واقعیتی دچار فقدان، یا به عرصه وجود بگذارد، فانتزی با ایجاد توهم زدودن فقدان از طریق اجرای سناریوی خانگی اختگی - که اثری التیام‌بخش دارد - از واقعیت پشتیبانی می‌کند. از نظر لاکان،

1. Edmund Husserl
2. Jacques Lacan

فانتزی اجتماعی نظم هماهنگ اجتماعی یا طبیعی، تنها به شرطی برقرار است که تمام بی‌نظمی‌های سمج را بتوان به مزاحم بیگانه‌ای نسبت داد (استاوراکاکیس، ۱۳۹۲: ۱۱۰-۱۲۳).

ساحتی از ذهنیت جمعی را نیز می‌توان در انگاره (تخیل) اجتماعی جستجو کرد. پل ریکور^۱ از شناخته‌شده‌ترین نظریه‌پردازان درباره این موضوع است. ریکور معتقد است تخیل فضای میانجی یک «فانتزی» مشترک را برای چیزهایی فراهم می‌کند که متنوع هستند (Ricoeur, 1991, 126). از نظر وی، انگاره (تخیل) اجتماعی دربرگیرنده بازی متقابل آرمان‌ها، تصاویر، ایدئولوژی‌ها و اتوپیهایی است که ناخودآگاه سیاسی ما را تغذیه می‌کنند و غالباً به شکلی بی‌نام و نشان در راستای تولید روایت‌هایی جمعی در زندگی روزمره ما عمل می‌کنند (ریکور، ۱۳۹۵: ۲۸). امانوئل کانت^۲ در «نقد عقل محض»، جایگاه ویژه‌ای را برای تخیل قائل می‌شود. وی تخیل را قوه ذهنی می‌داند که نقش واسطه‌ای دارد و با ترکیب میان شهود (امر حسی) و فاهمه (امر غیر حسی یا عقلانی) شناخت عینیت جهان را ممکن می‌سازد (Paul Wolff, 1970).

کورنلیوس کاستوریادیس^۳ از مهم‌ترین نظریه‌پردازان بحث انگاره اجتماعی است. از نظر وی، انگاره‌های اجتماعی برخلاف انگاره فردی مکان مشخصی ندارد - البته اگر بتوان ناخودآگاه فردی را به‌عنوان مکانی مشخص نامید- و فقط آن‌ها را به‌طور غیرمستقیم می‌توان درک کرد. کاستوریادیس بر این باور است که جهان اجتماعی تابع انگاره‌ها یا ذهنیت جمعی است و به شیوه‌ای تشکیل و ادامه حیات می‌دهد که انگاره‌ها آن را ترسیم کرده‌اند (Castoriadis, 1998).

1. Paul Ricoeur
2. Immanuel Kant
3. Cornelius Castoriadis

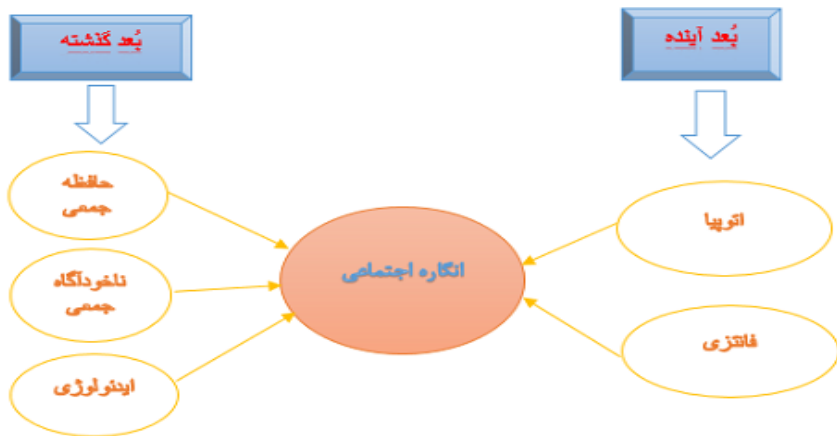
(140-146) انگاره اجتماعی از نظر چالرز تیلور^۱ عبارت است از اینکه افراد چگونه هستی اجتماعی خود را تصور می‌کنند. این مجموعه‌ای از ایده‌ها نیست، بلکه چیزی است که از طریق معنابخشی اعمال جامعه را امکان‌پذیر می‌سازد. با توجه به آنچه تیلور می‌گوید انگاره اجتماعی بستری است که در آن عمل و ادراک فرد در یک موقعیت ممکن، قرار می‌گیرد (صفی‌خانی، ۱۳۹۱: ۱۲۹).

بدین ترتیب، انگاره را می‌توان صورت خیالی دارای قدرت دانست که در احساسات و عواطف، داوری‌ها، باورها، تفسیرها، رفتار ارتباطی، انتخاب و تصمیم تأثیر می‌گذارد. انگاره صورت خیالی از شیء است که در فرآیند ذهنی مشخص همچون اسم، به جای آن شیء می‌نشیند و منشأ تأثیر و قدرت نسبت به آن می‌گردد (قراملکی، ۱۳۹۷: ۶۶-۶۵). این صورت خیالی دارای قدرت، وقتی با جامعه و تاریخ پیوند می‌خورد، از ساحت فردی عبور کرده و به انگاره اجتماعی تبدیل می‌شود. انگاره اجتماعی نه خیال‌بافی، نه امر غیرواقعی و نه پنهان یا منفعل، بلکه سازنده واقعیت اجتماعی در بُعد ذهنیتی است. انگاره اجتماعی بازتاب بی‌واسطه واقعیت بیرونی نیست، نوعی برساخت ذهنیتی است که نه تنها به واقعیت معنا می‌بخشد، بلکه در تغییر آن هم مشارکت می‌کند (خسرو خاور و متقی، ۱۳۹۹: ۱۸).

وجهی از انگاره اجتماعی به روایت‌ها، ایدئولوژی‌ها و صورت‌های خیالی اشاره دارد که در حافظه تاریخی یک جامعه ذخیره شده است و با وقوع رویدادهای سیاسی و اجتماعی، این هسته‌های خیالی از ناخودآگاه جامعه فراخوانده می‌شوند و فرصت ظهور و بروز پیدا می‌کنند. از این نظر، انگاره اجتماعی ریشه در گذشته دارد و نمود بارز آن در حافظه جمعی پدیدار می‌شود.

وجه دیگر انگاره اجتماعی، نگاه به آینده دارد. از این منظر، خواسته‌ها و آرزوهایی که در ناخودآگاه بایگانی‌شده در بستر فانتزی ظهور می‌کند، بر اساس این فانتزی‌های جمعی، اتوپایی ترسیم می‌شود که جامعه در جهت دستیابی به آن، نظم موجود را به چالش می‌کشد. بنابراین، می‌توان گفت انگاره اجتماعی حاصل پیوند ایدئولوژی، حافظه و ناخودآگاه جمعی به‌عنوان نمودی از گذشته و فانتزی و اتوپیا به‌عنوان جلوه‌ای از آینده است. این وجوه دوگانه در شکل شماره (۱) نمایش داده شده است.

شکل ۱: ابعاد انگاره اجتماعی

با توجه به آنچه درباره سازه مفهومی انگاره اجتماعی گفته شد، در ادامه به بررسی اوضاع سیاسی و اجتماعی دوره پهلوی دوم می‌پردازیم تا دریابیم در چه بستری از تحولات سیاسی و اجتماعی، انگاره‌های جمعی قبلی درباره دولت دگرگون و انگاره‌های نوینی جایگزین آن‌ها گردید.

مروری بر تحولات سیاسی عصر پهلوی دوم

تحولات رخ داده در دوران پهلوی دوم، منشأ تغییرات مهمی در زندگی ایرانیان شد. اشغال کشور توسط قوای خارجی در سال ۱۳۲۰ پیامد دوگانه‌ای داشت؛ از یک طرف با احساس حقارت جمعی ناشی از اشغال همراه شد، از طرف دیگر فضای اختناق دوران رضاشاه را شکست و زمینه را برای رشد افکار و گرایش‌های مختلف فراهم کرد. با عقب‌نشینی نیروهای شوروی از آذربایجان، اشغال ایران پایان یافت و حس حقارت را به اعتماد به نفس تبدیل کرد. با ملی شدن صنعت نفت، غرور ملی تقویت شد و با توجه به سابقه استعمار در ایران، فانتزی ایرانیان این بود که این رخداد به رهایی آن‌ها از دست استعمار منجر خواهد شد. اما عمر این شُعف جمعی کوتاه بود و با کودتای ۲۸ مرداد یک تروما^۱ و ضربه روحی به ایرانیان وارد شد. آرمان‌شهری که ایرانیان با ملی شدن صنعت نفت برای خود ساخته بودند، با کودتای ۲۸ مرداد به ویرانشهری تبدیل شد که هیچ‌امیدی برای اصلاح و ترمیم در آن وجود نداشت. رژیم پهلوی که بعد از کودتا پایگاه اجتماعی خود را از دست داده و بدنام شده بود، تصمیم گرفت با انجام اصلاحات اجتماعی، حیثیت خود را احیاء کند. بعد از انعقاد قرارداد کنسرسیوم نفتی، درآمدهای حکومت افزایش چشمگیری یافت و از ۳۴ میلیون دلار در سال ۱۳۳۳ به ۴۳۷ میلیون دلار در سال‌های ۱۳۴۱ رسید (آبراهامیان، ۱۳۸۶: ۳۸۳). افزایش درآمدهای نفتی زمینه‌ای را فراهم کرد که محمدرضاشاه با خیالی آسوده سراغ اصلاحات اجتماعی در قالب «انقلاب سفید» برود. شش اصل این به اصطلاح انقلاب، که شاه آن را در سال ۱۳۴۱ معرفی کرد، شامل اصلاحات ارضی، ملی کردن جنگل‌ها، اصلاح قانون انتخابات (حق رای زنان)، سهمی شدن کارگران در

سود کارخانه، ایجاد سپاه دانش و فروش سهام کارخانه‌های دولتی بود (کاتوزیان، ۱۳۹۴: ۱۲۰)

این اصلاحات همراه با درآمدی که از افزایش فروش نفت عاید ایران شده بود، دستاوردهایی را در سطوح مختلف در پی داشت. در سال‌های ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۶ نرخ سوادآموزی از ۲۶ به ۴۲ درصد رسید، امکانات دانشگاهی پنج برابر شد، سطح متوسط آموزش تا سه برابر افزایش یافت. در عرصه بهداشت و درمان، تعداد پزشکان سه برابر شد، میزان مرگ‌ومیر کودکان از ۲۰ به کمتر از ۱۲ کاهش یافت. بوروکراسی دولتی هم در طول این سال‌ها گسترش قابل توجهی یافت به طوری که از ۱۲ وزارتخانه با ۱۵۰۰۰۰ کارمند به ۱۹ وزارتخانه با بیش از ۳۰۴۰۰۰ کارمند رسید. در این دوره مردم به امکانات ارتباطی وسیعی دست پیدا کردند؛ در طول این چهارده سال، تعداد رادیوها از ۲ میلیون به ۴ میلیون، تلویزیون از ۱۲۰۰۰۰ به ۱۷۰۰۰۰۰ رسید. همچنین در عرصه نظامی تحولات چشمگیری اتفاق افتاد؛ نفرت ارتش از ۲۰۰۰۰۰ در سال ۱۳۴۲ به ۴۱۰۰۰۰ در سال ۱۳۵۶ افزایش یافت. ایران در سال ۱۳۵۶ بزرگ‌ترین نیروی دریایی را در خلیج فارس، پیشرفته‌ترین نیروی هوایی را در خاورمیانه و پنجمین ارتش بزرگ جهان را داشت (آبراهامیان، ۱۳۸۶: ۳۹۴-۴۰۹).

افزایش میزان نشریات و کتاب‌ها از دیگر پیامدهای فرهنگی فرآیند مدرنیزاسیون در ایران بود. در سال ۱۳۴۲ تعداد نشریات ۱۹۶ مورد بود، این رقم در سال ۱۳۴۳ به ۲۰۷ نشریه رسید. تعداد کتب منتشره از ۵۲۲ عنوان در سال ۱۳۴۲ به ۱۹۶۱ عنوان در سال ۱۳۵۰ افزایش یافت (مهرآئین، ۱۳۸۶: ۵۶۶). به‌رغم این تحولات مثبت، در خصوص آزادی و فضای باز سیاسی در این دوران، پسرتهایی صورت گرفت و باعث رانده شدن گروه‌ها و نیروهای اجتماعی و

سیاسی از عرصه عمومی به پستوی محافل و پاتوق‌های خصوصی شد. ترور ناکام شاه در ۱۵ بهمن ۱۳۲۷، بهانه‌ای شد تا مخالفان رژیم دستگیر شوند، برخی مطبوعات توقیف، حزب توده منحل و اختیارات قانونی شاه افزایش یابد. بعد از کودتای ۲۸ مرداد، دولت تلاش کرد با محدود کردن فعالیت احزاب و گروه‌ها، دستگیری مخالفان، اعمال سانسور بر مطبوعات و کتب، قدرت خود را تثبیت کند. با تشکیل سازمان اطلاعات و امنیت کشور (ساواک) در سال ۱۳۳۵، شاه ابزاری برای سرکوب مخالفان پیدا کرد. در این دوران، شاهد افزایش تعداد زندانیان سیاسی هستیم به‌طوری که تعداد آن‌ها در سال ۱۳۵۴ بین ۲۵ تا ۱۰۰ هزار نفر برآورد شده است (هالیدی، ۱۳۵۸: ۹۲).

فضای اختناق و استبدادی که در جامعه شکل گرفته بود، سبب شد گروه‌ها و نیروهای اجتماعی و سیاسی به جای آنکه در عرصه عمل جامعه حضور داشته باشند، به بُعد ذهنی و تخیل خود ورود کنند و برای بیان عقاید و باورهای خود به سمت رمان و داستان بروند تا با استفاده از نمادگرایی، تمثیل و استعاره، آرمان‌ها و انتظارات خود از دولت را ترسیم کنند. این دوری از عرصه عملی و مشارکت نداشتن در زمینه سیاسی، سبب شد حتی اصلاحات اجتماعی و اقتصادی شاه رضایت آن‌ها را تأمین نکند و در عالم ذهن، راه‌های مقابله با اقدامات دولت را پی‌ریزی کنند. سرانجام این جریان‌های فکری علی‌رغم آبخشورهای متفاوتی که داشتند، به یک نقطه تلاقی رسیدند و آن ضرورت حذف نظام شاهنشاهی بود.

سازندگان انگاره اجتماعی دولت

انگاره اجتماعی از الگوی واحدی پیروی نمی‌کند و تنها به دست یک قشر ساخته و پرداخته نمی‌شود، بلکه سازندگان متعددی دارد که در ایجاد، رشد و گسترش آن تأثیرگذارند. در دوره پهلوی دوم، مهم‌ترین سازندگان انگاره اجتماعی

نویسندگان و روشنفکران، روحانیون و شاه و دربار بودند. این بازیگران سازنده انگاره، بر مبنای تصاویر ذهنی و فانتزی‌هایی که ریشه در حافظه و ناخودآگاه جمعی آن‌ها داشت، اتوپیهایی را از دولت ترسیم می‌کردند که در صورت تحقق آن‌ها، به زعم ایشان جامعه از بحران‌هایی که با آن دست به گریبان بود، رهایی می‌یافت.

روشنفکران

روشنفکران از طریق نوشتن کتاب، داستان و سرودن اشعار، ارتباط عمیقی با مردم برقرار می‌کنند و می‌توانند ایده‌ها، آرمان‌ها و باورهایی که دارند را از فضای ذهنی خویش خارج و به عرصه ذهنیت جمعی منتقل کنند. در عصر پهلوی دوم، هر کدام از روشنفکران با گرایش‌های فکری مختلف، صورت‌های خیالی، انتظارات و انگاره‌های متنوعی از دولت را به تصویر می‌کشیدند. در یک نگاه کلی، از جمله انگاره‌هایی که این گروه ترسیم کردند، می‌توان به ملی‌گرایی، آزادی‌خواهی، ضدیت با استعمار و امپریالیسم، ضدیت با فساد و عدالت‌خواهی، سنت ستایی، ضدیت با نوسازی غربی و انگاره اسلام‌خواهی اشاره کرد.

اشغال ایران در ۱۳۲۰ و بعد از آن گسترش جنگ سرد، سبب شد عده‌ای از روشنفکران با تأکید بر مفاهیم ملی‌گرایانه درصدد شکل‌گیری انگاره جدیدی از دولت برآیند. افرادی چون محمد مصدق، حسین فاطمی، کریم سنجابی و علی شایگان با تشکیل جبهه ملی در ۱۳۲۸، اندیشه و آرمان خود از دولت را در قالب این انگاره دنبال کردند. خواسته و انتظار آن‌ها از دولت، اجرای قانون اساسی، انتخابات آزاد، آزادی بیان عقاید سیاسی و بهبود وضع اقتصادی بود (آبراهامیان، ۱۳۸۶: ۲۲۹). این گروه انگاره خود از دولت را بر مبنای ناسیونالیسم مثبت پایه‌گذاری کردند و اتوپیا آن‌ها تأسیس دولتی دموکراتیک بود. با وقوع کودتای

۲۸ مرداد آرمان این عده به یأس بدل و سبب سرخوردگی و انزوای آن‌ها شد. این کودتا پایانی بر دورانی از آزادیخواهی ایرانیان تلقی می‌شد و به همین سبب، پس از آن برخی از نویسندگان انتظار و آرمان خود را بر آزادی‌خواهی و ضدیت با استبداد بنا کردند. جستجویی در آثار و نوشته‌های افرادی چون غلامحسین ساعدی، مهدی اخوان ثالث و فروغ فرخزاد گویای چنین انگاره‌ای است.

ساعدی در داستان «حادثه به خاطر فرزندان»، «داستان مفتش»، «واهمه‌های بی‌نشان»، «داستان تب»، «آرامش در حضور دیگران»، «عزاداران بیل» تلاش دارد در دل وقایع به‌ظاهر عادی، شخصیت‌های مفلوک، هراس‌زده، محکوم به سرنوشتی رقت‌بار، تنها و مسخ‌شده و تهی از ارزش‌های انسانی را به نمایش بگذارد که بازتابی از تیرگی و اختناق حاکم بر جامعه است (سعادت‌نیا و فولادی سپهر، ۱۳۹۹: ۷۵). مهدی اخوان ثالث نیز که از حامیان جبهه ملی بود، فضای استبداد بعد از سقوط دولت مصدق را در کتاب شعرش به نام «آخر شاهنامه» (۱۳۳۸) این‌گونه ترسیم می‌کند:

ما در سایه آوار تخته‌سنگ‌های سکوت آرمیده‌ایم
گام‌هایمان بی‌صداست نه بامدادی، نه غروب
وینجا شبی است که هیچ اختری در آن نمی‌درخشد...
نه سینه زورقی، نه دست پارویی
اینجا موج اگر بود با که درمی‌آویخت؟

(اخوان ثالث، ۱۳۹۲: ۸۹)

فروغ فرخزاد در شعر «کسی که مثل هیچ‌کس نیست» (۱۳۴۲) وقتی که می‌گوید: «من خواب دیده‌ام که کسی می‌آید... / کسی می‌آید که در دلش با

ماست در صدایش با ماست/ کسی که آمدنش را نمی‌شود گرفت و دستبند زد و به زندان انداخت» (فرخزاد، ۱۳۷۸: ۴۳۴-۴۳۳) اتوپیایی را تخیل می‌کند که با ظهور یک منجی ظلم و استبداد از بین می‌رود و آرمان و آرزوی یک ملت تحقق می‌بخشد.

انگاره دیگری که توسط روشنفکران طرح گردید، ضدیت با استعمار و امپریالیسم بود. همواره عقده‌ای روانی درباره استعمار در ناخودآگاه سیاسی و حافظه جمعی ایرانیان پنهان شده که هر از چندگاه رویدادهای تاریخی سبب فعال شدن آن می‌شد. اشغال ایران در خلال جنگ جهانی دوم و کودتای ۲۸ مرداد از جمله رویدادهای تاریخی بودند که زمینه را برای رشد انگاره‌های ضد استعماری و ضد امپریالیستی فراهم کرد. این انگاره در میان نیروهای چپ و رادیکال طرفداران بیشتری داشت. جریان روشنفکری چپ در این دوران عمدتاً در قالب «حزب توده» که توسط گروه موسوم به ۵۳ نفر پایه‌ریزی شده بود، تبلیغ می‌شد. چارچوب اصلی فکری آن‌ها «مارکسیسم-لنینیسم» بود. انگاره‌ای که آن‌ها از دولت در ذهن داشتند، محتوایی سوسیالیستی داشت و بر اهمیت بسیج توده‌های استثمار شده در برابر طبقات استثمارگر، فئودال، سرمایه‌دار و مبارزه با استبداد و دیکتاتوری تأکید می‌شد (آبراهامیان، ۱۳۸۶: ۲۶۶-۲۶۵).

در سال ۱۳۳۰ هم‌زمان با آغاز تلاش‌هایی برای ملی کردن صنعت نفت که مردم امیدهای زیادی به کوتاه شدن دست انگلیس از ایران داشتند، هوشنگ ابتهاج -شاعری با گرایش‌های سوسیالیست- با شعر «سرود رستاخیز»، آرمان‌رهای از استعمار اقتصادی را برای مردم این‌گونه سرود:

به پا برخاستم
دستی نهاده بر دل خون‌بار
و دستی با درفش خلق رزم آهنگ
زبانم تشنه سوز واژه دلخواه
سرودم شعله‌ور در چشم آتش‌رنگ
سرود آتش و خون
شعله‌تاب کوره بیداد
سرودی دادخواه کینه‌های گم‌شده از یاد
سرود تشنه لبریز، سرود خشم رستاخیز...

(ابتهاج، ۱۳۹۳: ۷۷-۷۶).

صمد بهرنگی - نویسنده چپ‌گرا - نیز انگاره خود از مبارزه ضد استبدادی و ضد امپریالیستی را در داستان «ماهی سیاه کوچولو» (۱۳۴۶) به تصویر می‌کشد. در این داستان، دسته‌های ماهی (توده مردم) برای رسیدن به دریا (آزادی) به فکر رهایی از استثمار ماهیگیر (ساواک) هستند، در این میان ماهی سیاه کوچولو (روشنفکر سیاسی) به عنوان رهبر در برابر شکارچیان طغیان می‌کند (بهرنگی، ۱۳۹۹). سیمین دانشور در «سووشون» نشان می‌دهد که چطور استعمار به‌ویژه انگلیس حقوق و منافع ایران را پایمال می‌کند و دولتمردان با سرسپردگی به آن‌ها، استقلال کشور را در معرض خطر قرار می‌دهند. این رمان، در ستایش استقامت در برابر استعمارگران است و در نهایت هم شخصیت محوری داستان یعنی یوسف، جان خودش را در این راه از دست می‌دهد (دانشور، ۱۳۹۲).

دادگری و عدالت‌خواهی و مبارزه با فساد دولتی گزاره‌ای مهم در اندیشه روشنفکران برای ترغیب جامعه در جهت رسیدن به آن بود. بسیاری از نویسندگان

در دوران پهلوی دوم این انگاره را در قالب داستان و رمان به تصویر کشیدند. صادق هدایت در رمان «حاجی آقا» (۱۳۲۴) در قالب طنز نامه سیاسی به فساد و زدوبندهای صاحبان قدرت و سیاستمداران اعتراض می‌کند و نشان می‌دهد چگونه شخصیت اصلی قصه «حاجی آقا» از اسرار مهم مملکتی آگاه می‌شود و از این طریق ثروت‌اندوزی می‌کند (هدایت، ۱۳۵۶). این رمان، ایدئولوژی‌های سیاسی را نه به مثابه ساختاری هدفمند در جهت خیر عمومی بلکه آن را صرفاً وسیله‌ای می‌داند که افراد با توجه به منافع خود در موقعیت‌های مختلف از آن استفاده می‌کنند.

سعید نفیسی در رمان «نیمه‌راه شب» (۱۳۳۲) از انفعال دولت در برابر نفوذ بیگانگان و فساد حکومتی انتقاد کرد. این رمان شرح تجدد ظاهری، ریا و تزویر است که به تبع آن، فساد اخلاقی و حکومتی و اداری را نیز شکل داده بود. صادق چوبک در «تنگسیر» (۱۳۴۲) زندگی مردی را روایت می‌کند که حاصل دسترنج بیست سال کارش از بین می‌رود و هیچ مرجعی را برای دادخواهی پیدا نمی‌کند (چوبک، ۱۳۸۴) بنابراین سلاح برمی‌دارد و از کسانی که به او ظلم کردند انتقام می‌گیرد. در این رمان یاغی‌گری برای مبارزه با ظلمی که استبداد ایجاد کرده، پذیرفته می‌شود. صمد بهرنگی در «۲۴ ساعت در خواب و بیداری» (۱۳۴۸) داستان کودک فقیری را روایت می‌کند که آرزویش خرید شتر اسباب‌بازی است، روزی خانواده ثروتمندی آن اسباب‌بازی را برای دخترشان خریداری می‌کنند و این‌گونه تمام آرزوها و دنیای پسرک را خراب می‌کنند (بهرنگی، ۱۳۵۷). بهرنگی در این رمان به شکاف طبقاتی و بی‌عدالتی که به واسطه سیاست‌ها دولت ایجاد شده، به شیوه تمثیلی انتقاد می‌کند.

روند اصلاحات شاه در جهت مدرن کردن ایران به شیوه غربی، انگاره‌ای را

در برخی نویسندگان و شاعران ایجاد کرد که نوعی آرزوی بازگشت به گذشته، سنت‌ها و طبیعت ستایی را درونشان زنده می‌کرد و اتوپیا خود را دولتی می‌دانستند که حافظ این سنت‌ها باشد. «شعر آب» سهراب سپهری با توجه به نزدیکی زمان سرایش آن با وقوع انقلاب سفید، نمایانگر نوعی اعتراض به روند تجددگرایی در ایران بود. سپهری، اتوپیا خود را فارغ از مظاهر مدرنیسم در شعر «پشت دریاها» (۱۳۴۶) این‌گونه ترسیم می‌کند: «قایقی خواهم ساخت، خواهم انداخت به آب. دور خواهم شد از این خاک غریب... پشت دریاها شهری است که در آن پنجره‌ها رو به تجلی باز است...» (سپهری، ۱۳۸۹: ۲۲۸-۲۲۷).

جلال آل‌احمد رمان «نفرین زمین» (۱۳۴۶) را هم‌زمان با آغاز فرآیند نوسازی شاه در دهه ۱۳۴۰ نوشت. وی در این رمان، تک‌تک گروه‌های هدف برنامه‌های شاه و تحولاتی که قرار است برای آن‌ها رخ بدهد را تحقق‌نیافته نشان می‌دهد؛ عدم بهبود وضعیت زنان، فقر و مرگ‌ومیر روستاییان، پایین بودن سطح بهداشت، وضعیت آموزش و عدم بهبود راه‌های مواصلاتی از جمله این موارد هستند (احمدی، ۱۳۸۹: ۲۳۷-۲۳۲).

ابراهیم گلستان در «اسرار گنج دره جنی» (۱۳۵۳) تمثیل سیاسی از شرایط ایران بعد از سرایز شدن درآمدهای بادآورده نفتی دارد. در این داستان، مرد روستایی (شاه) پس از آنکه به گنجی بادآورده (نفت) می‌رسد می‌خواهد خانه‌اش (ایران) را نو و امروزی کند، به همین خاطر شروع به فروش تدریجی گنج به زرگر و زنش (کمپانی‌های نفتی غربی) و خرید وسایل جدید از شهر (اروپا و آمریکا) می‌کند. این ماجرا به طور نمادین به پدیده مدرنیزاسیون جامعه ایران توسط شاه در دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ اشاره دارد. در پایان رمان نیز خانه پوشالی مرد دهاتی بر اثر زمین‌لرزه‌هایی که تحت تأثیر انفجارهای ماشین‌های راه‌سازی

همین مهندسان ایجاد شده است، تخریب می‌شود (خرمائی و همکاران، ۱۴۰۱: ۵۷ و ۶۴).

در کنار روشنفکران سکولار، قشر دیگری از روشنفکران موسوم به روشنفکران دینی، انگاره متفاوتی از دولت ترسیم نمودند که ترکیبی از ساختار نمادین، اسطوره‌ها و روایت‌هایی است که آن‌ها از مذهب و رویدادهای تاریخی ایران در ذهن خود پرورانده و به جامعه منتقل می‌کردند. از جمله اثرگذارترین این روشنفکران علی شریعتی و مهدی بازرگان بودند. علی شریعتی با الهام از معانی و نمادهای اسلامی مانند امامت، وصایت، شورا، کفر، عرفان و توحید، سعی کرد مفاهیمی چون آزادی، روشنفکری، ازخودبیگانگی، استعمار، امپریالیسم و عدالت را به گونه‌ای مدرن تبیین کند. او به نقد هم‌زمان سنت و مدرنیته پرداخت و راه سومی را برگزید که همانا بازسازی نقادانه دین با عنوان «رنسانس اسلامی» بود (ساداتی‌نژاد، ۱۳۸۸: ۲۶). شریعتی معتقد بود هدف دولت تغییر بنیادها، نهادها، روابط اجتماعی و حتی آراء و عقاید و به طور کلی، ارزش‌های جامعه است. باید بر اساس یک «مکتب انقلابی» و یک «ایدئولوژی اسلامی» به سوی تحقق ایده‌آل‌ها، خواست‌ها، ارزش‌ها، اشکال متکامل و رهبری مردم در جهتی متعالی حرکت کرد (شریعتی، ۱۳۸۲: ۴۹۹). وی با تمسک به نمادهایی همچون عاشورا، مردم را برای رسیدن به اهداف والای دولت ترغیب می‌کند و شیعه را وارث ارزش‌های والای انسانی می‌داند که مسئول ساختن امتی از خویش است تا برای بشریت نمونه باشد؛ تا برای مردم دنیا شاهد و «شهید» به معنای الگو و اسوه باشد (شریعتی، ۱۳۶۰: ۲۰۰-۱۹۹).

مهدی بازرگان نیز تصویری جامع از اسلام در تمامی ابعاد، از جمله کشورداری و دولت ترسیم می‌کرد و در زمینه کارکرد اجرایی دولت با

به‌کارگیری خوانش بومی از بنیادهای غربی، چهارچوب جدیدی را بنیان گذاشت. وی اصول دموکراسی غرب را با ارزش‌های اسلامی درهم آمیخت، به‌طوری که مفاهیمی چون آزادی، برابری، رأی اکثریت، تساهل و انتخابات (برآمده از دموکراسی غربی)، را در کنار مفاهیمی دیگر چون شورا، اطاعت، امر به معروف و نهی از منکر، تقوا و... (برآمده از تعالیم دینی) می‌نهاد (غفاری، محمدزاده، ۱۳۸۵: ۱۲۹) و بین ارزش‌های دموکراتیک و دینی تلائم ایجاد نمود. بنا بر آنچه گفته شد، بُعد گذشته‌انگار روشنفکران ملی‌گرایی، ریشه در حافظه جمعی ایرانیان نسبت به دوران کهن داشت و نوعی گرایش‌های ناسیونالیستی را تقویت می‌کرد. وجه آزادی‌خواهانه آن‌ها ریشه در حافظه جمعی مربوط به سال‌های ۱۳۳۲-۱۳۲۰ که فضای باز سیاسی در کشور حاکم بود، داشت. فائزی این عده دولتی بود که فضای آزادی را برای رشد و نمو افکار و اندیشه‌های مختلف فراهم کند. آرمان‌شهری که از دولت ترسیم می‌کردند رسیدن به یک دولت ملی‌گرا با گرایش‌های دموکراتیک بود. در مقابل، انگاره گروه‌های چپ دارای دو بُعد ایدئولوژیک و یوتوپیایی بود؛ بخش ایدئولوژیک آن مبتنی بر نظام فکری سوسیالیسم بخصوص نوع مارکسیستی آن بود و بخش یوتوپیایی آن مبتنی بر ضدیت با امپریالیسم بود که به حافظه جمعی ایرانیان از تجربه استعمار بازمی‌گشت. فائزی آن‌ها برپایی دولتی بود مستقل از اراده امپریالیسم که بر مبنای اصول سوسیالیسم کشور را اداره کند. فائزی روشنفکران عدالت‌خواه، دولتی ماهیتاً ضد فساد بود که بتواند عدالت را در جامعه به گونه‌ای برقرار کند که هیچ فرد یا گروهی امتیازات ویژه‌ای برای برخورداری از امکانات در اختیار نداشته باشد. در ناخودآگاه گروه دیگری از روشنفکران، سنت و میراث تاریخی جایگاه ویژه‌ای داشت. سیاست‌های نوسازانه شاه این حس جمعی را ایجاد کرده بود که

این سنت‌ها در معرض خطر قرار دارند؛ بنابراین، این ناخودآگاه آرمان دولتی را در ذهن مردم تداعی می‌کرد که حافظ سنت‌ها و آئین‌های ملی باشد. بُعد ایدئولوژیک انگاره روشنفکران دینی نسبت به دولت، باورهای مذهب تشیع، امامت و نمادهایی همچون عاشورا بود و بُعد یوتوپایی آن، رسیدن به دولتی بود که آرمانش آرمان‌های شیعی و شکش نوعی از دموکراسی متعهد باشد. جدول شماره (۲) به اختصار انگاره روشنفکران ایرانی را نشان می‌دهد.

جدول ۳: انگاره روشنفکران ایرانی عصر پهلوی دوم از دولت

انگاره و ذهنیت نسبت به دولت	نویسندگان/رمان
دولت به مثابه تأمین‌کننده آزادی، اجراکننده قانون و ضد استبداد و خودکامگی	محمد مصدق، حسین فاطمی، کریم سنجابی و علی شایگان (جبهه ملی) ساعدی (شب‌نشینی باشکوه، ۱۳۳۹) / واهمه‌های بی‌نشان، ۱۳۴۶ / عزاداران بیل، ۱۳۴۳) اخوان ثالث (آخر شاهنامه، ۱۳۳۸) فرخزاد (کسی که مثل هیچ‌کس نیست، ۱۳۴۲)
دولت سوسیالیستی با ماهیتی ضد استعماری و امپریالیستی	ابتهاج (سرود رستاخیز، ۱۳۳۰) بهرنگی (ماهی سیاه کوچولو، ۱۳۴۶) دانشور (سووشون، ۱۳۴۸) احسان طبری، خلیل ملکی، امیرپرویز پویان و بیژن جزنی (حزب توده)
دولت به مثابه اجراکننده عدالت، ضد فساد و ظلم	هدایت (حاجی آقا، ۱۳۲۴) نفیسی (نیمه‌راه شب، ۱۳۳۲) چوبک (تنگسیر، ۱۳۴۲) بهرنگی (۲۴ ساعت در خواب و بیداری، ۱۳۴۸)
دولت حافظ سنت‌های بومی و مخالف تجدد ظاهری	سپهری (شعر آب، ۱۳۴۶) آل‌احمد (نفرین زمین، ۱۳۴۶) گلستان (اسرار گنج دره جنی، ۱۳۵۳)
دولت مسئول اجرای قوانین الهی و اسلامی	مهدی بازرگان/ علی شریعتی

روحانیون

در عصر پهلوی دوم، روحانیون نیز پا به پای روشنفکران در خلق انگاره اجتماعی

دولت نقش مهمی داشتند. این عده به دلیل پیوندهای نزدیک‌تر با توده مردم، در خلق تصورات، آرمان‌ها و انتظارات از دولت در بین مردم نقش مهم‌تری بازی کردند. از سال ۱۳۰۰ به بعد که حوزه علمیه قم به همت حاج شیخ عبدالکریم حائری یزدی تأسیس شد، به لحاظ کمی بر تعداد طلبه‌ها و روحانیون افزوده شد. هرچند تا دهه ۱۳۲۰ این گروه بازیگرانی منفعل در عرصه سیاست ایران بودند، اما با رفتن رضاشاه، زمینه برای ورود آن‌ها به عرصه سیاست بیش از پیش فراهم شد. از این دوره به بعد در کنار بخش بزرگی از روحانیون که به تبعیت از آیت‌الله بروجردی، مشی میانه را برگزیده و دخالت‌چندانی در سیاست نداشتند، عده‌ای دیگر با ورود به عرصه سیاست، به کشگرانی اثرگذار در تحولات سیاسی ایران عصر پهلوی دوم بدل شدند. همراهی اسلام‌گرایان به رهبری آیت‌الله کاشانی، با نهضت ملی شدن نفت و اقدامات طیف رادیکال آن‌ها به سرمداری نواب صفوی، در پیروز جنبش ملی نقش مهمی داشت. اما بعدها اختلاف میان اسلام‌گرایان و ملی‌گرایان راه را برای پیروزی کودتاجیان هموار کرد.

در ساحت فکری آیت‌الله کاشانی انگاره دولت فقط در قالب «سلطنت مشروطه» موجه می‌نمود. او معتقد بود: «ایران سالیان دراز حاجت به سلطنت دارد فی‌الحقیقه وجود شاه یک جهت جامعی برای جمع‌آوری کلیه طبقات مردم به دور این مرکز ثابت است» (آیت‌الله کاشانی، ۱۳۶۱، ج ۳: ۳۱۳) اما انگاره‌ای که نواب صفوی و دیگر «فدائیان اسلام» از دولت عرضه می‌داشتند، بدون آنکه مقید به عرضه شکل یا نظام خاصی باشد، به لحاظ کارکردی باید مقید به اجرای تمام و کمال احکام اسلامی می‌بود. به گفته او «مسئول و غیرمسئول مملکت، نخست‌وزیر، وکلا، وزراء، همه و همه بدانند که طبق قانون اساسی مملکت بایستی مجری احکام اسلام باشند و گرنه غیرقانونی است» (خسروشاهی، ۱۳۷۵: ۱۱۶).

اساس ایدئولوژی فدائیان اسلام اجرای بی‌چون و چرای احکام و قوانین اسلامی بود و آرمان‌شهر آن‌ها دولتی بود که بالاتنازل این قوانین را به اجرا بگذارد.

از دهه ۱۳۴۰ و به دنبال رحلت آیت‌الله بروجردی، چهره‌های سیاسی نوینی در میان روحانیون پدید آمد که مشهورترین آن‌ها آیت‌الله خمینی است. ایشان با ارائه خوانشی نو از اسلام شیعی، در شکل‌گیری انگاره جدیدی از دولت نقش به سزایی ایفا نمود. بر اساس منظومه فکری اولیه ایشان، که بیشتر در کتاب «کشف‌اسرار» (۱۳۲۳) بازتاب یافته، انگاره‌ای که از دولت عرضه شده تلفیقی است از نگرش آیت‌الله کاشانی و فدائیان اسلام به دولت. در این کتاب آمده است: «هیچ فقیهی تاکنون نگفته و در کتابی هم ننوشته که ما شاه هستیم یا سلطنت حق ما است، آری آن طوری که ما بیان کردیم اگر سلطنتی و حکومتی تشکیل شود هر خردمندی تصدیق می‌کند که آن خوب است و مطابق مصالح کشور و مردم است. البته تشکیلاتی که بر اساس احکام خدا و عدل الهی تأسیس شود بهترین تشکیلات است. لیکن اکنون که آن را از آن‌ها نمی‌پذیرند این‌ها هم با این نیمه تشکیلات هیچ‌گاه مخالفت نکرده و اساس حکومت را نخواستند به هم بزنند» (موسوی خمینی، ۱۳۷۸: ۱۸۶). پس از حوادث ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ که منجر به تبعید ایشان به نجف شد، تحولی در انگاره آیت‌الله خمینی نسبت به دولت پدید آمد، انگاره‌ای که در کتاب «ولایت فقیه» ایشان بازتاب یافت و از حوزه خصوصی وارد حوزه عمومی شد. وی در کتاب «تحریرالوسیله» فقیه جامع‌الشرایط را جانشین امام عصر در زمان غیبت معرفی می‌کند: «در عصر غیبت ولی امر و سلطان (عج) نایبان عام آن حضرت که فقهای جامع شرایط فتوی و قضاوت باشند، جانشین او خواهند شد در اجرای امور سیاسی و سایر اموری که از شئون امام (ع) است، مگر در جهاد ابتدایی» (موسوی خمینی، ۱۳۶۶: ۴۵۹). ایشان در بیان دولت آرمانی خود

می‌گوید: «حکومت اسلامی هیچ‌یک از انواع طرز حکومت‌های موجود نیست. مثلاً استبدادی نیست که رئیس دولت، مستبد و خود رأی باشد... حکومت اسلامی نه استبدادی است و نه مطلقه، بلکه مشروطه است... حکومت اسلامی حکومت قانون الهی بر مردم است در این طرز حکومت حاکمیت منحصر به خداست و قانون فرمان و حکم خداست» (موسوی خمینی، ۱۳۸۴: ۱۱۳).

مرتضی مطهری، از شاگردان آیت‌الله خمینی، روحانی تأثیرگذار دیگری بود که منظومه فکری‌اش در شکل‌گیری انگاره اجتماعی آن زمان نسبت به دولت نقش ایفا نمود. خوانش وی از اسلام گامی فراتر از وضع و اجرای قوانین برای امور شخصی بود و دین را کلیتی می‌پنداشت که ساخت دولت را هم در برمی‌گیرد. در عین حال او به‌نوعی جمهوریت در قالب موازین اسلامی باور داشت. وی درباره این نوع از دولت می‌نویسد: «جمهوری اسلامی از دو کلمه مرکب شده است. کلمه جمهوری و کلمه اسلامی، کلمه جمهوری، شکل حکومت پیشنهاد شده را مشخص می‌کند و کلمه اسلامی، محتوای آن را» (مطهری، ۱۳۷۹: ۷۹). در اواخر دوره پهلوی دوم، طیف گسترده‌تری از شاگردان آیت‌الله خمینی چنین انگاره‌ای را تبلیغ می‌نمودند.

در مجموع، وجه گذشته انگاره روحانیون از دولت ریشه در حافظه جمعی مسلمانان و شیعیان داشت که به برپایی دولت اسلامی در زمان پیامبر(ص) و همچنین دوران حکومت امام علی(ع) مربوط می‌شد. اما وجه اتوپیایی آن نوعی حکومت آرمانی مبتنی بر عدالت را تداعی می‌کرد که قرار است در زمان ظهور امام غائب شیعیان برپا شود. انگاره روحانیون از دولت در حد میانه این دو وجه بازتعریف و تبلیغ می‌شد.

شاه و دربار

بازیگران سازنده انگاره اجتماعی تنها به نیروهای اجتماعی محدود نمی‌شود، بلکه حاکمان و نخبگان سیاسی هم در شکل‌گیری ذهنیت جمعی مردم نقش دارند. محمدرضا شاه و دربار، بخصوص در دوره پسا کودتا، با طرح ایده‌های خود درباره آینده ایران در کنار بازیگران اجتماعی و مدنی در شکل‌گیری انگاره اجتماعی نسبت به دولت نقش داشتند. محمدرضا شاه در دوازده سال نخست زمامداری خود، بیشتر سلطنت می‌کرد تا حکومت. در این دوره قدرت بین دربار، کابینه و مجلس تقسیم شده بود. اما پس از کودتای ۲۸ مرداد، وی با کنار زدن رقبا به طور انحصاری قدرت را به دست گرفت. او برای اینکه وجهه از دست رفته خود را بازیابی کند، گفتمانی را ارائه کرد که تصویری از ایران تداعی کند که از بُعد تاریخی، آن را همتای شکوهمندی ایران باستان معرفی کند و در بُعد آینده آن را هم‌تراز دولت‌های پیشرفته جهان بنشانند. او نگرش خود از گذشته، حال و آینده ایران را به ترتیب در سه کتاب «مأموریت برای وطن» (۱۳۴۰)، «انقلاب سفید شاه و مردم» (۱۳۴۶) و به «سوی تمدن بزرگ» (۱۳۵۳) به تصویر کشید. در کتاب نخست، کوشید نشان دهد که سلطنت اساس کشور ایران را شکل می‌دهد. در کتاب دوم وی در پی نشان دادن اهمیت فراوان فرآیند تجددخواهی و توجیه آن برای نجات کشور است. در کتاب سوم، وی خوشحال از نتایج انقلاب سفید، به تغییر ایران از یک کشور عقب‌مانده و ضعیف به یک کشور توسعه‌یافته، ثروتمند و تأثیرگذار بر سیاست جهانی به شدت می‌بالد و به آن افتخار می‌کند (مهرآئین، ۱۳۸۶: ۵۷۱-۵۷۲). علاوه بر کتب فوق، این گفتمان در اکثر مصاحبه‌ها و سخنرانی‌های او و دیگر دولتمردان آن دوره نمود بارزی داشت.

درآمدهایی که از افزایش بی‌سابقه فروش نفت در دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰

نصیب ایران شد، برای شاه امکانی را فراهم کرد که بتواند برنامه‌های اصلاحی خود را در چهارچوب گفتمان فوق پیش برد. او سیاست‌های مدرن‌سازی ایران را در راستای نوعی باستان‌گرایی معرفی کرد و گفت: «انقلاب سفید ما نه تنها از دوران کوروش مایه گرفته، بلکه دقیقاً ما را به جهتی می‌کشاند که بتوانیم در راستای برنامه‌های کوروش کبیر حرکت کنیم» (هویدا، ۱۳۷۰: ۱۱۹). شاه و دربار بر این باور بودند که این اقدامات اصلاح طلبانه رضایت عمومی را جلب کرده است، به طوری که علم در خاطراتش به تاریخ ۱۳۵۵/۳/۱۰ درباره دیدار با سفیر آمریکا و رضایت‌مندی مردم از اقدامات شاه می‌نویسد: «...[به سفیر گفتم] ممکن است در ایران عدم رضایت باشد، ولی اکثریت کشاورز، کارگر و بورژوا قاعدتاً باید راضی باشند، چون اولی زمین دار شده [به دنبال اصلاحات ارضی]، دومی هم که امتیازات بی‌سابقه دارد و سومی هم پول‌دار است. سفیر گفت با وصف این، یک عده هستند که با همه چیز مخالف‌اند. گفتم ممکن است این درست باشد» (علم، ۱۳۹۰: ۱۳۲-۱۳۱).

اقدامات شاه، از جمله اصلاحات ارضی و دادن سهام به کارگران، این انگاره را به جامعه منتقل کرد که وظیفه دولت صرفاً برقراری نظم و امنیت نیست، بلکه ایجاد رفاه هم جزو وظایف دولت محسوب می‌شود. به طور ناخواسته سیاست‌های شاه بر ذهنیت مردم نسبت به دولت بود اثر کرده بود و انتظاراتی را در آن‌ها برانگیخته بود. چنین انتظاراتی بود که موجب شکل‌گیری بسیاری از تجمعات اعتراضی پیرامون ناکارآمدی دولت و انتظار ایجاد رفاه و آسایش برای مردم در سال‌های بحران اقتصادی ۱۳۵۵ و ۱۳۵۶ شد. در مجموع، جنبه ایدئولوژیک انگاره شاه ریشه در حافظه جمعی ایرانیان مربوط دوران باشکوه ایران باستان داشت و فانتزی‌اش از دولت احیای تمدن آریایی و ایجاد آرمان‌شهری بود که

جامعه را در مسیر نوسازی و مدرن شدن قرار دهد.

دگرگونی در انگاره اجتماعی دولت

پیدایش جنبش مشروطه‌خواهی زمینه‌ساز گسستی در انگاره سنتی از نهاد دولت در بین ایرانیان شد. چنین گسستی را می‌توان در نطق مظفرالدین شاه هنگام افتتاح مجلس اول دید، آنجا که گفت: "امروز روزی است که بر و داد و اتحاد ما بین دولت و ملت افزوده می‌شود و اساس دولت و ملت بر شالوده محکم گذارده می‌شود" (کسروی، ۱۳۶۳). در سال‌های پسا مشروطه، انجمن‌ها، محافل رسمی و غیررسمی، پاتوق‌ها و نشریات به سرعت رشد کردند و در شکل دادن به نوعی انگاره اجتماعی جدید در رابطه با دولت نقش مهمی ایفا کردند. شکل نظام سیاسی، نوع رابطه با غرب، حفظ تمامیت ارضی ایران و راه‌های غلبه بر عقب‌ماندگی جامعه، عناصر تشکیل‌دهنده حرکت فکری جدیدی بودند که به تدریج در جامعه رسوخ کرد و به انگاره جمعی دولت مقتدر، توسعه‌گرا و مدرن شکل داد و دولت پهلوی اول متولی تحقق آن گردید. اما شکل آمرانه نوسازی این عصر و بسته بودن فضای سیاسی، بسیاری از مردم و شماری از همراهان اولیه رضاشاه را سرخورده کرد، هرچند این دولت در حافظه جمعی دست کم بخشی از ایرانیان، به عنوان شکلی کارآمد باقی ماند.

به دنبال سقوط رضاشاه، زمینه رشد احزاب و سازمان‌های صنفی و مدنی فراهم شد و بار دیگر دموکراسی خواهی در افکار عمومی شهری، طبقه متوسط و گروه‌های تحصیل کرده به عنوان یک مطالبه جدی به میان کشیده شد و زمینه‌ساز جنبش ملی‌گرایانه سال‌های ۱۳۲۹ تا ۱۳۳۲ و به خلق انگاره اجتماعی جدیدی انجامید که به پشتیبانی از دولتی می‌پرداخت که از منافع ملی در برابر زیاده‌خواهی قدرت‌های خارجی دفاع می‌کرد، به آزادی‌های فردی و سیاسی باور داشت و در

جستجوی یک دولت ملی‌گرا (مستقل از قدرت‌های بزرگ) و تا حدودی دموکراتیک بود. این انگاره نه از طریق پاتوق‌های روشنفکری و گروه‌های محفلی و یا رسانه‌ها، بلکه در جریان پویایی یک جنبش اجتماعی و سازمان‌های مدنی و سیاسی شکل گرفت. پس از سقوط دولت مصدق، زمانه تروماتیسیم ناشی از شکست و افق‌های تیره و تاریک آینده فرارسید که سرخوردگی، انزوا، خشم و سکوت روشنفکران و گروه‌های ناراضی را در پی داشت و به گسست جدی روشنفکران و نخبگان از رژیم شاه انجامید.

با افزایش چشمگیر بهای نفت در دهه ۱۳۴۰، جهشی بی‌سابقه در وضعیت اقتصادی کشور پدید آمد. در این دوره شاهد شکل‌گیری نوع جدیدی از انگاره هستیم که بر پایه دولت ثروتمندی بنا شده بود که توانایی دگرگون کردن سریع شرایط مادی مردم را داشت. این بار برخلاف گذشته نه روشنفکران، کنشگران و نیروهای مدنی، که خود محمدرضا شاه و دولت و تشکیلات او در شکل دادن به این انگاره جدید اجتماعی نقش مهمی ایفا کردند. ایجاد یک اقتصاد بزرگ نفتی و دستیابی به ثروتی که حاصل فعالیت اقتصادی عادی مردم و مالیات‌ها نبود، انگاره اجتماعی در رابطه با نقش دولت را دگرگون کرد. دولت برای تأمین درآمدهای مالی، مردم را تحت فشار مالیاتی قرار نمی‌داد و مدعی تقسیم عادلانه ثروت حاصل از فروش نفت در جامعه بود. نقش اساسی دولت در پی افزایش چشمگیر قیمت نفت، شتاب بخشیدن به توسعه اقتصادی و توزیع درآمد ناشی از فروش آن بین گروه‌های مختلف اجتماعی و ایجاد مشروعیت سیاسی برای خود بود. بدین ترتیب، نوعی انگاره اجتماعی جدید شکل گرفت که قرار بود دولت تحول مثبتی در وضعیت گروه‌های کم‌درآمد جامعه و طبقه متوسط به وجود آورد، ایران را آباد کند و برای جامعه رفاه به ارمغان آورد. شاه جامعه را به مثابه

کودکی می‌دانست که دولت باید مسئولیت تأمین همه خواست‌هایش را به عهده گیرد و در مقابل، جامعه حق هیچ‌گونه اعتراضی نداشت و حتی باید قدردان هم می‌بود.

نتیجه مستقیم این انگاره افزایش تصاعدی خواسته‌ها و انتظارات جامعه در برابر دولتی بود که امکاناتش با شتاب کمتری بالا می‌رفت. این انگاره در حالی بر فضای جامعه حاکم شد که اصلاحات ارضی و فروپاشی اقتصاد روستایی و نیز توسعه فعالیت‌های تولیدی در شهرهای بزرگ سبب مهاجرت گروه‌های گسترده روستایی شد که برای فرار از فقر و برخورداری از کار و زندگی بهتر به شهرها هجوم می‌آوردند. اما برنامه‌های اقتصادی دولت برای طبقات پائین جامعه خیری در برنداشت و برای طبقه متوسط، نمی‌توانست جایگزینی برای خواست مشارکت در امور جامعه باشد. شاه تصور می‌کرد که با نوسازی و ارضای خواسته‌های اقتصادی طبقه متوسط جدید که با توسعه اقتصادی و گسترش شهرها رشد کرده بود، می‌تواند بی‌رقیب در صحنه سیاست حاضر باشد، اداره آمرانه کشور را توجیه کند و تخیل نفتی می‌تواند جایگزین تخیل مشارکت در مسائل سیاسی در جامعه باشد. ولی در عمل تخیل نفتی هم برای اقشار پایین جامعه و هم طبقه متوسط سرخوردگی به دنبال آورد. شکست دولت در پاسخ دادن به نیازها و انتظارات جامعه‌ای که با درآمد نفت قرار بود به آستانه تمدن بزرگ برسد، به تدریج ایران را به سوی یک بحران سیاسی تمام‌عیار میان حکومت و جامعه ناراضی سوق داد. در این میان روشنفکران و روحانیون با طرح انگاره‌های خود به طرق مختلف از جمله شعر، رمان، خطابه، فیلم و... خواستار ایجاد نظام اجتماعی نوینی بر مبنای عدالت و یا ارزش‌های دینی و استقلال از غرب بودند. آنچه بیشتر مورد توجه افکار عمومی قرار می‌گرفت و بن‌مایه انگاره اجتماعی انقلابی می‌شد، توسعه

عادلانه، توجه به ارزش‌های بومی، بازگشت به خویشتن و نفی حکومت استبدادی بود. سازندگان انگاره انقلابی از ضعف‌های اساسی حکومت پهلوی و شکست آن در غلبه بر فقر و نابرابری و یا نبودن آزادی‌های سیاسی نهایت بهره را بردند. در انگاره جمعی جدیدی که شکل گرفت نه تنها حکومت شاه در به وجود آوردن توسعه و رفاه عمومی ناکام مانده بود، که ثروت‌های کشور هم توسط او و اطرافیانش به غارت می‌رفت، ارزش‌های فرهنگی رو به نابودی بود و مخالفان از حق آزادی بیان برخوردار نبودند. سازندگان انگاره جدید در پی بازتولید درک سنتی و باستانی مردم از دولت بودند که در آن دولت مقتدر و زورگو جای خود را به دولتی پاک دست و دادگر می‌داد که اهتمامش معطوف به احقاق حقوق مردم و جلوگیری از فساد کارگزاران دولتی بود، آرمانی که تحقق آن به دولت پسا انقلابی احاله می‌گردید.

نتیجه‌گیری

این مقاله در پی آن بود تا نشان دهد چگونه انگاره اجتماعی در ساختن بعد ذهنیتی واقعیت اجتماعی در دوره پهلوی دوم بود نقش داشت و نه تنها به واقعیت معنا می‌بخشید، بلکه به مثابه یک نهاد در تغییر آن مشارکت داشت. گروه‌های اجتماعی همچون روشنفکران و روحانیون در کنار نخبگان سیاسی این دوره، از طریق ذهنیت، تخیل جمعی و کنشگری، بازیگران عمده تحولات اجتماعی بودند و نقش کارگزارانه‌ای را در جامعه ایفا کردند. همچنین نشان داده شد که انگاره اجتماعی در جریان جنبش‌های سیاسی و اجتماعی همچون نهضت ملی شدن نفت، بازسازی و روزآمد گردید. روشنفکران، نویسندگان، شاعران و روحانیون صدای این یا آن گروه سیاسی و مدنی شدند و واسطه میان سیاست و جامعه. متأثر از فضای سیاسی و اجتماعی، انگاره آن‌ها از دولت تا قبل از کودتای ۲۸ مرداد،

پیرامون موضوعاتی نظیر ملی‌گرایی، استقلال، مبارزه با استعمار و استیفای حقوق ملت تمرکز یافت. در این دوره انگاره روشنفکران ملی‌گرا از دولت بر پایه ناسیونالیسم مثبت، انگاره روشنفکران چپ بر پایه مبارزه با استعمار و انگاره روحانیون بر سلطنت مشروطه مشروعه بنا شده بود. ملتقای این سه انگاره در دوران پیشا کودتا زمینه‌ساز پیدایش دولت ملی‌گرای مصدق شد. در دوران پسا کودتا، در حالی که شاه و دربار با تکیه بر انگاره باستان‌گرایی و احیای تمدن آریایی به برکت ثروت‌های نفتی روند نوسازی و مدرن کردن ایران را دنبال می‌کردند، جمع‌کثیری از روشنفکران، نویسندگان و شعرا، ناراضی از اختناق، مدرنیزاسیون بی‌ضابطه و تحدید استقلال ملی، انگاره متفاوتی از دولت را دامن زدند. آن‌ها سعی کردند به شیوه استعاری، انگاره‌ای از دولت در ناخودآگاه سیاسی مردم ذخیره کنند که متمرکز بر سنت ستایی و مخالفت با تجدد صوری، ضدیت با امپریالیسم جهانی، آزادی‌خواهی و عدالت‌گرایی باشد و در عین حال، مردم را تشویق به مبارزه کند. در این بین، روشنفکران دینی و روحانیون اسلام‌گرا با نفوذی که در اقشار جوان و دانشگاهی و نیز ارتباط عمیقی که با توده‌های مردم داشتند، انگاره‌ای از دولت را در ذهنیت جمعی مردم پدید آوردند که در آن علاوه بر تضمین نقش مردم در سرنوشت خود، احکام و قوانین اسلامی به مورد اجرا درآید. از تجمیع و به‌هم پیوستن انگاره‌های ضد تجدد، ضد امپریالیستی، آزادی‌خواهی، عدالت‌گرا و معطوف به تشکیل دولتی اسلام‌گرا در ذهنیت جمعی ایرانیان بود که زمینه قیام گسترده مردمی و در نهایت فروپاشی دولت پهلوی فراهم شد.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Zeinab

MahdaviFar

Ali

Asghar

Davoudi

<https://orcid.org/0009-0006-9047-2651>

<https://orcid.org/0000-0002-8384-5302>

منابع

- ابتهاج، هوشنگ (۱۳۹۳) *تاسیان*. تهران: کارنامه.
- احمدی، اصغر (۱۳۹۸) *ادبیات ستیزنده؛ تبیین جامعه‌شناختی تولید و محتوای گفتمان ادبیات داستانی سیاسی در دهه‌های چهل و پنجاه شمسی*. تهران: آگه.
- اخوان ثالث، مهدی (۱۳۹۲) *آخر شاهنامه*. تهران: زمستان.
- استاوراکاکیس، یانیس (۱۳۹۲) *لاکان و امر سیاسی*، ترجمه محمدعلی جعفری. تهران: ققنوس.
- آبراهامیان، یرواند (۱۳۸۶) *ایران بین دو انقلاب؛ از مشروطه تا انقلاب اسلامی*. ترجمه کاظم فیروزمند، حسن شمس‌آوری و محسن مدیرشانه‌چی. تهران: نشر مرکز.
- بهرنگی، صمد (۱۳۵۷) ۲۴ ساعت در خواب و بیداری. تهران: دنیا.
- بهرنگی، صمد (۱۳۹۹) *ماه‌ی سیاه کوچولو*. تهران: جامه‌دران.
- چوبک، صادق (۱۳۸۴) *تنگسیر*. تهران: جامه‌دران.
- خرمائی، فرنوش؛ طهماسبی، فریدون؛ ایدر، نبی‌الله و سرخی، فرزانه (۱۴۰۱). بررسی جامعه‌شناختی رمان اسرار گنج دره جنی از ابراهیم گلستان بر اساس آرای لوسین گلدمن. *پژوهشنامه ادبیات داستانی*، دوره ۱۱، شماره ۲، ۴۷-۷۲.
- خسرو خاور، فرهاد؛ پیوندی، سعید و متقی، محسن (۱۳۹۹) *تخیل (انگاره) اجتماعی و دولت در ایران*. *نشریه آزادی‌اندیشه*. شماره ۹.
- خسروشاهی، هادی (۱۳۷۵) *حرکت‌های اسلامی معاصر / شهید سید مجتبی نواب صفوی؛ فداییان اسلام تاریخ، عملکرد، اندیشه*. تهران: اطلاعات.
- دانشور، سیمین (۱۳۹۲) *سووشون*. تهران: خوارزمی.

- ریکور، پل (۱۳۹۵) / *ایدئولوژی، اخلاق، سیاست*، ترجمه مجید اخگر، نشر چشمه.
- سپهری، سهراب (۱۳۸۹) *هشت کتاب*. اصفهان: گفتمان اندیشه معاصر.
- سعادت‌نی‌ا، زهرا؛ فولادی سپهر، راضیه (۱۳۹۹) بازتاب عبث‌گرایی در آثار غلامحسین ساعدی، *پژوهشنامه ادبیات داستانی دانشگاه رازی*. دوره نهم شماره ۱، ۶۱-۷۷.
- شریعتی، علی (۱۳۶۰) *حسین وارث آدم، مجموعه آثار ۱۹*، تهران: قلم.
- شریعتی، علی (۱۳۸۲) *مجموعه آثار جلد ۲۶*. تهران: آمون.
- صفی‌خانی، ثمره (۱۳۹۱) *نظریه اجتماعی در انگاره اجتماعی معاصر ایران، مطالعات اجتماعی ایران*، دوره ششم، شماره ۲، ۱۴۴-۱۲۰.
- علم، اسدالله (۱۳۹۰) *یادداشت‌های علم*، جلد ششم ۱۳۵۶-۱۳۵۵. تهران: کتاب‌سرا.
- غفاری، مسعود و محمدزاده، علی (۱۳۸۵) *حکومت در اندیشه سیاسی بازرگان*، پژوهش حقوق و سیاست. دوره شماره ۲۰. ۱۳۴-۱۱۷.
- فرخزاد، فروغ (۱۳۷۸) *مجموعه اشعار فروغ فرخزاد*. تهران: نوید.
- کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۹۴) *اقتصاد سیاسی ایران: از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی*، ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی. تهران: مرکز.
- کاشانی، ابوالقاسم و دهنوی، م. (۱۳۶۱) *مجموعه‌ای از مکتوبات، سخنرانی‌ها، پیام‌ها و فتاوی آیت‌الله کاشانی*. تهران: چاپخش.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۹) *پیرامون انقلاب اسلامی*. تهران: انتشارات صدرا.
- موسوی خمینی، روح‌الله (۱۳۶۶) *تحریر الوسیله*، ج ۱، ترجمه علی اسلامی. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- موسوی خمینی، روح‌الله (۱۳۷۸) *کشف‌الاسرار*. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره).
- موسوی خمینی، روح‌الله (۱۳۸۴) *حکومت اسلامی و ولایت فقیه در اندیشه سیاسی امام خمینی*. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره).
- مهرآئین، مصطفی (۱۳۸۶) *شرایط تولید فرهنگ: ریشه‌های ظهور مدرنیسم اسلامی در*

هند، مصر و ایران، پایان‌نامه دکتری جامعه‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس.
هالیدی، فرد (۱۳۵۸) دیکتاتوری و توسعه سرمایه‌داری در ایران. ترجمه فضل‌الله
نیک‌آیین. تهران: امیرکبیر.
هدایت، صادق (۱۳۵۶) حاجی‌آقا. تهران: جاویدان.
هومر، شون (۱۳۸۸) ژاک لاکان، ترجمه محمدابراهیم طاهائی و محمدعلی جعفری.
تهران: ققنوس.

References

- Castoriadis, Cornelius(1998) *The Imaginary Institution of Society*.
Massachusetts: The MIT Press Cambridge.
- Kortooms, Toine(2002) *Phenomenology of Time: Edmund Husserl's
Analysis of Time-Consciousness*. New York: Springer.
- Mahdavi, Hossein (1970) *The Patterns and Problems of Economic
Development in Rentier State; The Case of Iran in the Economic
History of the Middel East*, New York: Oxford University Press
- Paul Wolff, Robert(1970) *Kant's Theory of Mental Activity: A
Commentary on the Transcendental Analytic of the Critique of
Pure Reason*, Massachusetts: Harvard University Press.
- Ricoeur, Paul (1991) *From Text to Action: Essays in Hermeneutics*,
II. Evanston: Northwestern University Press.
- Weber, Max (1958) *Politics as a Vocation*, New York: Oxford
University Press.

Translated References into English

Ebtahaj, Houshang (۲۰۱۴) *Tasiyan*. Tehran: Karnameh. [In Persian]

Ahmadi, Asghar (۲۰۱۹) *Militant Literature: A Sociological Explanation of the Production and Content of Political Fiction Discourse in the 1960s and 1970s in Iran*. Tehran: Agah. [In Persian]

Akhavan Sales, Mehdi (۲۰۱۳) *Akhar-e Shahnameh*. Tehran: Zemestan. [In Persian]

Stavrakakis, Yannis (۲۰۱۳) *Lacan and the Political* ,translated by Mohammad Ali Jafari. Tehran: Ghoghnoos. [In Persian]

Abrahamian, Ervand (۲۰۰۷) *Iran Between Two Revolutions: From the Constitutional Revolution to the Islamic Revolution* , translated by Kazem Firouzmand, Hassan Shamsavari and Mohsen Modir Shanehchi. Tehran: Nashr-e Markaz. [In Persian]

Behrangi, Samad ۲۴ (۱۹۷۸) *Hours in Sleep and Wakefulness*. Tehran: Donya. [In Persian]

Behrangi, Samad (۲۰۲۰) *The Little Black Fish*. Tehran: Jameh-Daran. [In Persian]

Chubak, Sadegh (۲۰۰۵) *Tangsir*. Tehran: Jameh-Daran. [In Persian]

Khormaei, Farnoush; Tahmasbi, Fereydoun; Eydar, Nabiollah and Sarkhi, Farzaneh (2022) "A Sociological Study of the Novel *The Secrets of the Treasure of the Jinn Valley* by Ebrahim Golestan Based on Lucien Goldmann's Theory " *Journal of Fiction Literature Studies* ,Vol. 11, No. 2, pp. 47–72. [In Persian]

Khosrokhavar, Farhad; Peyvandi, Saeed and Motaghi, Mohsen (2020) "Social Imaginary and the State in Iran " *Azadi-ye Andisheh Journal* ,No. 9. [In Persian]

Khosroshahi, Hadi (۱۹۹۶) *Contemporary Islamic Movements / Martyr Seyyed Mojtaba Navab Safavi: Fada'iyān-e Islam, History, Performance, Thought* .Tehran: Ettela'at. [In Persian]

Daneshvar, Simin (۲۰۱۳) *Savushun* .Tehran: Kharazmi. [In Persian]

Ricoeur, Paul (۲۰۱۶) *Ideology, Ethics, Politics* ,translated by Majid Akhgar. Tehran: Cheshmeh. [In Persian]

Sepehri, Sohrab (۲۰۱۰) *Hasht Ketab* .Isfahan: Gofteman-e Andisheh Moaser. [In Persian]

Saadatinia, Zahra and Fooladi Sepehr, Razieh (2020) "Reflection of Absurdism in the Works of Gholamhossein Saedi " *Journal of Fiction Literature Studies of Razi University* ,Vol. 9, No. 1, pp. 61–77. [In Persian]

Shariati, Ali (۱۹۸۱) *Hossein, the Heir of Adam* ,Collected Works 19.

Tehran: Ghalam. [In Persian]

Shariati, Ali (۲۰۰۳) *Collected Works* ,Vol. 26. Tehran: Amoon. [In

Persian]

Safi-Khani, Samareh (2012) “Social Theory in the Contemporary Iranian Social Imaginar. *Iranian Social Studies* ,Vol. 6, No. 2,

pp. 120–144. [In Persian]

Alam, Asadollah (۲۰۱۱) *The Alam Diaries* ,Vol. 6: 1976–1977.

Tehran: Ketabsara. [In Persian]

Ghaffari, Masoud and Mohammadzadeh, Ali (2006) “Government in Bazargan’s Political Thought ” *Research on Law and Politics* ,

No. 20, pp. 117–134. [In Persian]

Farrokhzad, Forough (۱۹۹۹) *Collected Poems of Forough*

Farrokhzad .Tehran: Navid. [In Persian]

Katouzian, Mohammad Ali (۲۰۱۵) *The Political Economy of Iran:*

From Constitutionalism to the End of the Pahlavi Dynasty ,

translated by Mohammad Reza Nafisi and Kambiz Azizi. Tehran: Markaz. [In Persian]

Kashani, Abolqasem and Dehnavi, M (۱۹۸۲) *A Collection of Letters,*

Speeches, Messages and Fatwas of Ayatollah Kashani .Tehran:

Chapakhsh. [In Persian]

Motahhari, Morteza (۲۰۰۰) *Around the Islamic Revolution* .Tehran: Sadra Publications. [In Persian]

Mousavi Khomeini, Ruhollah (۱۹۸۷) *Tahrir al-Wasilah* ,Vol. 1, translated by Ali Eslami. Qom: Daftar-e Entesharat-e Eslami. [In Persian]

Mousavi Khomeini, Ruhollah (۱۹۹۹) *Kashf al-Asrar* .Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]

Mousavi Khomeini, Ruhollah (۲۰۰۵) *Islamic Government and Velayat-e Faqih in Imam*

Khomeini's Political Thought .Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]

Mehraein, Mostafa (۲۰۰۷) *Conditions of Cultural Production: The Roots of the Emergence of Islamic Modernism in India, Egypt and Iran* .PhD Dissertation in Sociology, Tarbiat Modares University. [In Persian]

Halliday, Fred (۱۹۷۹) *Dictatorship and Capitalist Development in Iran* ,translated by Fazlollah Nikayin. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]

Hedayat, Sadegh (۱۹۷۷) *Haji Agha*. Tehran: Javidan. [In Persian]

Homer, Sean (۲۰۰۹) *Jacques Lacan*, translated by Mohammad Ebrahim Tahai and Mohammad Ali Jafari. Tehran: Ghoghnoos. [In Persian]

استناد به این مقاله: مهدوی فر، زینب و داودی، علی اصغر. (۱۴۰۵). کاربست مفهومی انگاره اجتماعی در تحلیل مناسبات دولت و جامعه مدنی در دوره پهلوی دوم. دولت‌پژوهی، ۱۲(۴۵)، ۳۵۷ – ۴۰۶. doi: 10.22054/tssq.2026.76973.1473

The State Studies Quarterly is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial 4.0 International License